

Centar za građansko obrazovanje
Centre for Civic Education

II DEBATA

Kako političari vide proces pomirenja u regionu?

17. mart 2016, PR Centar Podgorica

Transkript

Daliborka Uljarević:

Dobar dan svima, mislim da možemo početi. Evo kolegistica će...

Tamara Milaš:

Takođe dobar dan i u moje ime. Moje ime je Tamara Milaš, saradnica sam na programima u CGO-u i portparolka Koalicije za REKOM u Crnoj Gori. Moderiraću današnju, drugu po redu, debatu u okviru projekta *Jačanje procesa REKOM-a (Faza II)*, koji podržava Evropska unija, Francuski katolički komitet protiv gladi i za razvoj i Fondacija *Rokfeler Brothers*, a koji svojim aktivnostima pokriva čitav region.

Naš cilj je da otvorimo širok prostor za dijalog o pomirenju i načinu na koji se pomirenje razumije, ali i da se osvrnemo na Inicijativu za REKOM. Inicijativa za REKOM okuplja preko 2.000 organizacija civilnog društva i pojedinaca iz regiona, koji se zalažu za uspostavljanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ od 1991. do kraja 2001. Komisija bi kroz svjedočanstva i dokumente sastavila popis svih poginulih, ubijenih, zatvaranih, mučenih i prognanih osoba iz svih ratova s područja nekadašnje Jugoslavije.

Pomirenje u postjugoslovenskim zemljama otvara mnoga pitanja, a ovaj događaj ima za cilj da osvjetli dio odgovora na njih kroz prizmu naših panelista – visokih zvaničnika političkih partija i aktera parlamentarne demokratije, ali i nezaobilaznog civilnog društva kad je riječ o ovim pitanjima.

Crna Gora mora da osnaži svoje napore u borbi protiv nekažnjivosti ratnih zločina, i da efikasno istražuje, procesuiri i kažnjava ratne zločine u skladu sa međunarodnim standardima, kako bi došlo do suštinskog pomirenja i uspostavljanja trajnog mira, a CGO kao referentna organizacija Koalicije za REKOM, svojim naporima teži doprinijeti učinkovitosti tog procesa.

U tom kontekstu, zamolila bih gospođu Daliborku Uljarević, izvršnu direktorku CGO-a da vas pozdravi ispred organizatora – CGO-a i Koalicije za REKOM u Crnoj Gori. Daliborka, izvolite...

Daliborka Uljarević:

Dobar dan,

Zadovoljstvo mi je da vas sve pozdravim ispred Centra za građansko obrazovanje i Koalicije za REKOM.

U okviru današnje debate, pokušaćemo da odgonetnemo kako crnogorski političari vide proces pomirenja u regionu, ali i da ukažemo na činjenicu da suočavanje sa prošlošću, dolaženje do pravde za žrtve i na zakonu zasnovano kažnjavanje onih koji su počinili ratne zločine, znači i otvaranje suštinske mogućnosti da naš region postigne potrebnu dugoročnu bezbjednost, kao bitan preduslov demokratskog prosperiteta.

Veoma je važno insistirati na većoj odgovornosti političara kada je suočavanje sa prošlošću u pitanju. Upravo politička kalkulacija ljudskim tragedijama dodatno je viktimizirala mnoge žrtve, ali i stvorila nove. Nije dovoljno deklarativno, i u „prigodnim“ prilikama, progovoriti po neku političku krilaticu. I na prošloj debati smo ukazivali da u mnogim zemljama regiona političke strukture, oblikovane u ratnim godinama a živeće i danas, ostaju ključni kočničari uspostavljanja odgovornosti za zločine i procesuiranja zločinaca.

Političari moraju izaći iz okvira dnevno-političke taktike i dijalektike, oni moraju biti sposobni da kreiraju društveni kontekst koji će tražiti pravdu za žrtvu, istinu o zločinima, kao i pravičnu kaznu za počinioce i nalogodavce. To je preduslov da

društva na Balkanu sebe grade u skladu sa građanskim vrijednostima, pravima i slobodama svakog pojedinca.

Postavlja se i pitanje zaborava, odnosno, da li u njemu mnogi vide rješenje? Možda bi političarima zaborav bio najprihvatljiviji. Ali, ko i površno zna istoriju ovih prostora, a u njoj se vjekovima forsiraju i na pijadestal stavljaju sukobi, a ne pozitivni primjeri suživota, zna da je pokušaj zaborava prvi korak ka nekoj sljedećoj tragediji.

Građanski ratovi vođeni na prostoru bivše Jugoslavije nemaju kao ishodište pobjednike i poražene, svaka od strana ima neku svoju istinu o tim ratovima, a politički izrazi i danas manje ili više pate od posljedica sukoba. Naime, politika flertuje sa ksenofobijom, doprinoseći održavanju zamagljenog pogleda. Istina o zločinima može se pojaviti samo pred istinski nezavisnim pravosudnim organima. A imaju li naša postkonfliktna društva nezavisna pravosuđa sposobna da u punom kapacitetu optužuju i sude za ratne zločine? Da li i u kojoj mjeri politička elita dozvoljava takav rad pravosuđa, i da li samo pravosuđe ima profesionalizma i integriteta da svoj posao radi uz dosljednu primjenu zakona, nezavisno od toga da li će to biti po volji političkim centrima moći? Čini se da nijedno od naših društava nema pravosuđe sposobno da iznjedri istinu o zločinima i zločincima, i postigne pravdu za žrtve. Ne postoji ni takva društvena klima, a političari ne vide svoj interes u adekvatnom bavljenju pitanja suočavanja sa prošlošću, jer to nije procijenjeno kao tema na kojoj se stiču popularni poeni u javnosti.

Sve ovo su razlozi za dodatne napore za uspostavljanje društvenog konteksta u kojem će dominirati potreba za istinom o sukobima, zločinima, žrtvama, počiniocima, za što se zalažemo i svi mi u Koaliciji za REKOM. Civilno društvo jeste najveći i suštinski protivnik zatvorenim umovima, zaboravu, ponavljanju tragedija. Ono ima i hrabrosti i znanja da se bori. To nije lako, nije bezbjedno, nije izvjesno, ali jeste prijeko potrebno ako želimo da održimo ovaj krhki mir u regionu i da gradimo održivu regionalnu saradnju.

Hvala!

Tamara Milaš:

Hvala, Daliborka.

Postjugoslovenske zemlje i njihovi donosioci odluka moraju samostalno, bez uslovljavanja i pritiska međunarodne zajednice, započeti sa izgradnjom zajedničkog mehanizma za suočavanje s prošlošću koji ima potencijal da otkloni

nedostatke krivične pravde i političku blokadu otkrivanja preostalih masovnih grobnica, da ustanovi činjenice o svim ratnim zločinima, da osigura poštovanje ličnih iskustava i dostojanstva drugih. Koalicija radi na pridobijanju njihove podrške, tačnije javni zagovarači REKOM-a rade na tome. Kakvi su učinci procesa suočavanja sa prošlošću u regionu, reći će nam nešto više u svom uvodnom izlaganju prof. Žarko Puhovski, javni zagovarač Inicijative za REKOM u Hrvatskoj.

Žarko Puhovski:

Hvala lijepa!

Zahvaljujući vam na prigodi da ovdje govorim, želim je iskoristiti tako da upozorim na tri aspekta problema.

Prvi je onaj na kojem svi insistiramo i Daliborka ga je uvodno veoma jasno adresirala – to je povezanost poratnog normaliziranja života sa polaganjem računa o onome što je u ratu bilo. Ta povezanost nije tako po sebi očita kao što se čini. Uvijek iznova se pojavljuju pokušaji da se to presiječe. Imali smo i relativno uspješnih iskustava. Recimo, Italija je, što malo ljudi zna, jedina država u Evropi u kojoj nijedan njezin građanin nije nikada kažnjen zbog ratnih zločina. Čak u Švicarskoj, Švedskoj bilo je ljudi koji su kažnjeni zbog ratnih zločina, u Italiji ne. Italija je kažnjavala samo njemačke vojnike. I to je bio konsenzus na kojem je poslijeratno italijansko društvo relativno dobro uspijevalo. Nasuprom tomu, Zapadna Njemačka je provela najradikalnije sučeljavanje sa prošlošću zahvaljujući, prije svega, šezdeset-osmaškoj generaciji i tomu što je stvorena atmosfera u kojoj je to postalo neka vrsti pristojnosti.

Između toga funkcionira, i to je sad za nas posebno važno, nastojanje da se ustanovi evropska zajednica, odnosno Evropska unija. U osnovi, EU počiva na pokušaju da se zaboravi prošlost, te se kaže Njemci nek naprave sa sobom što treba, u Italiji nek naprave što treba, mi ćemo sad početi sa ugljenom i čelikom, pa nadalje ka stvaranju ekonomske, onda političke zajednice i od EU ne treba očekivati ozbiljnu pomoć u tome. To nije dio njezinog dnevnog reda. Ona, ponavljam opet, obrnuto počiva na zaboravu. To je jedan od modela.

Kod nas je problem sa zaboravom, već je to uvodno rečeno, prije svega u tomu što, ne samo previše svjedoka, nego previše oštećenih ljudi još uvijek živi, kojima su ratovi ili rat, ako hoćete, ostavili takve traume da se ne mogu normalizirati, ma koliko vremena od rata prošlo. I to nije samo problem za psihijatre, psihologe i tako dalje. To se pojavljuje svako malo i kao politički problem, tako da mi imamo

u ovom trenutku, paralele radi, paradoksalnu situaciju dvije najveće nacionalne države u regiji. U jednoj, u Srbiji, su na vlasti ljudi koji su sudjelovali u ratnim zbivanjima i nastoje to potisnuti, zaboraviti, a u drugoj, u Hrvatskoj, su ljudi koji nikakve veze s time nemaju, ali nastoje obnoviti atmosferu koja je u ratu postojala. Dakle, oni koji nisu bili u ratu, htjeli bi se ponašati kao nasljednici vrijednosti Domovinskog rata, kako se to u Hrvatskoj kaže, a ovi drugi to nastoje zaboraviti. I teško je reći koja je od tih dvije pozicija više kriva. Obje su krive, naravno, ali one ocrtavaju tu atmosferu koja je u ovom naslovu formulirana kao: „Kako političari vide proces pomirenja?“

Ovdje se, možda i hotimično, možda nehotice, ne znam, htjelo reći da političari i političarke naravno gledaju proces, a ne sudjeluju u njemu i to je uglavnom istina. Oni su zainteresirani, katkad čak i nezainteresirani promatrači uz mali broj političara i političarki koji su doista bili akteri koji su pokazali spremnost na inicijativu za prevladavanje onog što je bilo.

Međutim, kad se o pomirenju i prevladavanju govori, imamo neke pretpostavke koje se zaboravljaju. Prva pretpostavka, prije svega, jeste svijest o tomu da je bio rat. Do 2000. službeni stav Srbije je bio da Srbija nije sudjelovala u ratu, dakle da rata u Srbiji, sa Srbijom i Srbima nije bilo, osim što su Srbi izvan Srbije stradavali od ustaša, balija, i tako dalje. Onda od 2000. u Srbiji se govori o tomu da je Srbija sudjelovala u ratu, sad imamo konsenzus o tomu da je rat bio. Drugo pitanje je bilo, pitanje završetka rata. To je jako teško ocijeniti, jer se s jedne strane kaže rat je prestao sa srpskohrvatskim ili hrvatskosrpskim neprijateljstvima, pa se onda govori da se rat nastavlja na Kosovu, pa se govori da se rat nastavlja u Makedoniji, pa onda nikako nije jasno kad je i ako uopće i jest, taj rat zaista završio. A to su uopće uvjeti da se govori o poratnom vremenu, o ratu izvana, o ratu nakon rata. Danas je to izgleda sve samorazumljivo, godine smo izgubili govoreći, trošeći grlo o stvarima koje su danas više-manje očite, ali prije desetak godina jos nisu bile. I kad se do toga došlo, onda se tek otvorio pravi problem, ta zmijska Pandorina kutija, čiji sadržaj je pitanje o onomu što se želi potisnuti, o našim zločinima, naši zločini, znači zločini naše strane, svi u postjugoslavenskoj regiji koriste istu formulu, danas, prije ni to nije bilo moguće. Bilo je zločina na našoj strani, ali to su bili sporadični incidenti, na njihovoj strani su zločini bili sistem i to je formula koju nalazite doslovce u svakom dijelu bivše Jugoslavije. Drugi su sistematski ubijali, silovali, uništavali, kod nas je bilo pojedinih incidenata, sa kojima ćemo kad-tad izaći na kraj. Kod njih je to bio dio nacionalne politike, kod nas nije i svi smo se, naravno, branili. Samo smo tu i tamo prelazili u protivnapad, ali to je drugo pitanje. To je atmosfera koju danas imamo. Njezino ime u kategorijama moralne filozofije jest etno-etika, to je stajalište koje smatra da pripadnošću

etničkoj sredini imamo zajamčene moralne vrijednosti. Ja sam dobar, jer sam Hrvat. I mi Hrvati smo dobri, ovi drugi baš i nisu i to ide opet od nacije do nacije. Dok to važi, mi ne možemo o stvarima ozbiljno razgovarati. Oni koji hoće o stvarima ozbiljno razgovarati, dakle o našim zločinima, bivaju proglašeni izdajicama, veoma jednostavno, jer pitanje je veoma jednostavno. Zločini ili jesu naši pod navodnicima ili bez navodnika.

Onog trenutka kad se zločine pokušava zabašuriti, pokušava sakriti, onda imamo situaciju u kojoj se socijaliziraju zločini, oni postaju zločini čitavog društva. Onda se govori Hrvati su ubili te i te, kao takvi. Ili Srbi, i tako dalje. Ako unutar nacije uspijevamo postići stanje u kojemu možemo reći: to su činili ti i ti ljudi, koji su recimo Hrvati, ali se hrvatska država, hrvatsko društvo, hrvatska nacija s njima razračunala pravosuđem ili na neki drugi način, barem sramoćenjem ako ne pravosuđem, onda je situacija drukčija.

Primjer iz moje zemlje, o njoj mi je najlakše govoriti. Čovjek koji je osuđen u Hrvatskoj, kao hrvatski general za ratne zločine – zove se Mirko Norac – godinama nakon što je osuđen, odsjedio devet godina, izašao van, je počasni član nečega što se zove Viteško alkarsko društvo u Sinju. I ne može se postići da se tom čovjeku oduzme titula viteza. Drugim riječima, on je osuđen u jednom veoma korektnom procesu, koji je bio bolji od većine procesa u Hagu, ali koji ne bi bio moguć da prije toga nije bilo Haškog sudišta. Haško sudište je omogućilo da se danas u Zagrebu i Beogradu u najboljim trenucima sudi bolje nego u Hagu. Ne često, ali tu i tamo. To nema svrhe ako onaj masovno psihologijski element nije postignut. Zapravo, ako nije prihvaćeno da je to sramota. Prije tri mjeseca, jedna gospođa je u hrvatskom Saboru javno rekla: „Za mene je Mirko Norac moralna vertikala“. Čovjek koji je osuđen u Hrvatskoj, i od hrvatskog suda između ostalog, zato što je jednu staricu sam osobno fizički ubio. I nakon dvadeset godina zbivanja, dvanaest godina od presude, liječnica koja je izabrana na izborima u hrvatski Sabor će reći: „On je za mene moralna vertikala, uopće ne želim govoriti o njemu drukčije“. To je ono što je problem sa kojim se susrijećemo. Da uzmem opet jedan ružan izraz u usta, treba da bi se stvari raščistile, to zovemo moralnim idiotizmom. To su ljudi koji ne čuju moralne argumente kao što netko drugi ne čuje glazbu ili muziku. To se može promijeniti na dva načina, na jedan se pokušava godinama, pritiskom izvana, iz civilnog društva, ali to ima svoje granice. Drugi koji bi trebalo počinjati, jest ono iznutra iz političke klase i zato se toliko očekuje od ljudi koji imaju političke funkcije, da iznutra na tomu nešto učine.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem se profesoru Puhovskom. Gospodin Rifat Rastoder, predsjednik Odbora za politički sistem, pravosuđe i upravu u Skupštini Crne Gore i predstavnik SDP-a, ima specifično mjesto u pitanjima suočavanja sa prošlošću i kao pojedinac koji je dao ogroman lični doprinos dokumentovanju ratnih zločina. Koliko su političari odgovorni za uspostavljanje pomirenja, gospodine Rastoderu?

Rifat Rastoder:

Uvažena gospodo, bojim se da je teško išta novo reći poslije izlaganja profesora Puhovskog. Ali, uz zahvalnost gospodi iz Centra za građansko obrazovanje i Koaliciji za REKOM na još jednom podsticaju suočavanja sa istinom o posljednjoj zajedničkoj drami, ja istovremeno molim one koji su učestvovali na nedavnoj, sličnoj sesiji i za razumijevanje što ću se ovim izlaganjem moguće djelimično ponoviti, jer su i tema i problematika praktično iste.

Takođe, moram istaći da se ovom problematikom decenijama već bavim, prije svega kao ubijedeni pacifista i hroničar. Kao političar sam je samo pokušavao održati aktuelnom i u nadležnim državnim organima.

Ono što sam u svim prilikama i povodima smatrao kao prvo da treba imati u vidu jeste činjenica da je uloga Crne Gore u posljednjoj jugoslovenskoj drami po mnogo čemu bila specifična. S jedne strane, Crna Gora je i sama bila jedna od prvih meta i žrtava.

Nadalje, od svih bivših jugoslovenskih republika, jedino u Crnoj Gori tokom posljednje jugoslovenske ratne drame, nije bilo bar oružanih međunacionalnih sukoba. Crna Gora je, takođe, jedina od bivših jugoslovenskih republika, izuzimajući jedan – kraći period političkog i civilizacijskog posrtanja, kada je i deportovan jedan broj izbjeglica iz BiH, koja je tokom svog ostalog perioda ove drame, ipak, bila stjecište i, kakva-takva, luka spasa brojnim prognanicima svih vjera i nacija.

U Crnoj Gori je, februara 1993. godine, zbog zločinačkog ubistva porodice Klapuh iz BiH na području Crne Gore podignuta i prva optužnica protiv pet lica za djelo ratni zločin protiv civilnog stanovništva, koji su, aprila 1993, a potom, i 15. juna 1995. godine, i osuđeni na kazne zatvora: od osam mjeseci, do 20 godina.

Predstavnik Crne Gore, konačno ondašnji ministar inostranih poslova Miodrag Vlahović se, novembra 2004. godine, među prvima iz ondašnje SRJ poklonio žrtvama genocida u Srebrenici. Takođe, Komemorativnom skupu povodom desetogodišnjice genocida i sahrani posmrtnih ostataka identifikovanih žrtava u Potočarima kod Srebrenice, 11. jula 2005. godine, prisustvovala je i delegacija

Crne Gore, koju je predvodio predsjednik Skupštine, Ranko Krivokapić. Poštu srebreničkim žrtvama, septembra 2005. godine, odao je i mitropolit Crnogorske pravoslavne crkve, Mihailo, zajedno sa ondašnjim reisom Islamske zajednice Crne Gore, efendijom Idrizom Demirovićem i župnikom crkve Svetog Eustahija u Kotoru, Brankom Sbutegom. Konačno, Skupština Crne Gore je među prvima u regionu (9. jula 2009. godine) usvojila Rezoluciju Evropskog parlamenta o Srebrenici, a i jedina je, uz BiH, od bivših jugoslovenskih republika, koja je povodom genocida u Srebrenici izgradila spomen-obilježje svim žrtvama ratova vođenih na prostorima bivše Jugoslavije.

S druge strane, u Crnoj Gori je, kao i u ime Crne Gore, na drugim područjima bivše nam zajedničke domovine, počinjen i jedan broj zločina, koji ne samo što nijesu do kraja apsolvirani, nego za to, jednostavno, uprkos svom insistiranju, nije bilo dovoljno ni političke, ni institucionalne volje.

Formalno-pravno je, kao što je poznato, tretirano devet slučajeva: Sabirni centar „Morinj“, „Zločinačko ubistvo izbjegličke porodice Klapuh“, „Deportacija izbjeglica“, „Otmica putnika iz voza Beograd – Bar“, „Teroristički napad na radnike ŠIK-a *Javorak* u Pljevljima“, Pokušaji paravojne okupacije Pljevalja; „Tortura nad žiteljima Bukovice, kod Pljevalja“, Tortura i hapšenje čelnika i aktivista Stranke demokratske akcije; i „Slučaj Kaluđerski laz“, odnosno likvidacija grupe izbjeglica sa Kosova. A u stvari ih je, kao što i mnogi znaju, znatno više. Jer, zločini zasigurno jesu: i ratnohušačka kampanja koja je prethodila i sve vrijeme pratila učešće Crne Gore u tragičnom pokušaju ostvarenja novog velikosrpskog nacionalnog projekta; i učešće, nadasve, angažovanje policijskih snaga i Teritorijalne odbrane u neslavnom pohodu na Dubrovnik; i uništavanje imovine, odnosno – policijska i vojna tortura nad stanovništvom hrvatske, albanske i, naročito, bošnjačke, odnosno muslimanske nacionalnosti; i, posebno, više stotina poginulih i nestalih, na hiljade prognanih, izbjeglih i na raznorazne načine unesrećenih građana; da se i ne govori o učešću, kao i ćutanju o zločinima počinjenim na područjima ostalih bivših jugoslovenskih republika.

S tim u vezi, posebno je indikativno da je formalno pravna odgovornost potvrđena samo u dva slučaja, odnosno – zločina, i to, počinjena od strane državljana drugih država na području CG (ubistvo porodice Klapuh i otmica putnika iz voza Beograd – Bar), dok za sve ostale slučajeve, u kojima su osumnjičeni bili državljani CG, izuzimajući tek donekle dešavanja u svojevremenom Sabirnom centru, odnosno logoru „Morinj“, jednostavno „nije bilo“ dokaza. I što se tiče odnosa prema osumnjičenim počiniocima, situacija nije ništa bolja. Naprotiv, veoma je izražen blagonaklon odnos, naročito prema sunarodnicima i istovjernicima, a značajan procenat stanovništva jednostavno i dalje ne vjeruje ni činjenicama.

Sve to, sasvim logično, pothranjuje ratom utemeljena kako regionalna, tako i unutrašnja – međuetnička i međunacionalna podozrenja. U svakom slučaju, dovoljno razloga za zabrinutost, te svaka slična akcija koja pledira suočavanju sa istinom i osvješćivanju od sličnih trauma i zabluda, za svaku je pohvalu i podršku.

U dilemi sam jedino da li je pomirenje baš adekvatan iskaz stvarne potrebe i namjere i organizatora i svih nas – istinski posvećenih rečenom suočavanju. Čije bi, zapravo mi pomirenje trebalo obaviti?

Zlo su, koliko ja znam započele i činile ondašnje političke oligarhije i njihove, po prirodi stvari, instrumentalizovane vojske i paravojske – oružane i propagandne. I opet iste te političke oligarhije su se prve međusobno i pomirile. Ni tada ni sada, građane i narode praktično niko i ništa nije pitao. Koga, onda i da li je uopšte ikoga potrebno miriti? Ili je, zapravo, ključno pitanje kako zajedno pomoći da se, konačno i prije svega, utvrdi i afirmiše istina o tome šta se sve, zaista, i kako dogodilo tokom posljednje ratne drame, kako nam se više ne bi dešavalo da su mnogima još u svježijem pamćenju kojekakve srednjovjekovne bitke i hajdučije od nedavnih neslavnih pohoda na Dubrovnik, Sarajevo, Vukovar ili Srebrenicu.

Ja upravo zbog toga, umjesto deklarativnog pomirenja, godinama, ili tačnije decenijama već, zagovaram formiranje Dokumentaciono-istraživačkog centra u Crnoj Gori za prikupljanje relevantne dokumentacije o pomenutim dešavanjima, kao i istraživanje uzroka i načina masovnih stradanja ljudi tom prilikom, bez obzira na etničku, vjersku, političku ili bilo koju drugu individualnu ili kolektivnu pripadnost. Uvjeren sam da je to i preduslov očuvanju kolektivnog pamćenja i ne samo važna pretpostavka bilo kakvog pomirenja, već i još važniji element preventivnih mjera, koje bi spriječile da se slična stradanja ponove.

Nažalost, evo, ni više od pune decenije od iniciranja (jula 2005), ne uspijevamo obezbijediti djelotvornu podršku za tako nešto. Naime, čak i uprkos činjenici da je Skupština Crne Gore na svojoj šestoj sjednici drugog redovnog zasijedanja, decembra 2007, u sklopu rezolucije o obavezama u procesu evropskih integracija podržala i formiranje pomenutog centra, vlada koja je – prema ovoj rezoluciji – trebalo isti i formirati i pored više urgencija, stav parlamenta nikada nije ni uzela u razmatranje. Uostalom i povodom našeg nedavnog (januara 2016) podsjećanja na ovu obavezu, sa tog mjesta nam je poručeno „da prošlost treba zaboraviti“ .

Evo prilike da od kolega – parlamentaraca čujemo šta je sada i njihov stav, jer osnivač jednog takvog centra mogla bi svakako biti i Skupština. U konačnom, ostaje još nada u Koaliciju za REKOM. Uvjeren sam da bi Evropska komisija, upravo i zbog same prirode EU imala razloga i obavezu da jedan takav projekat svesrdno podrži.

Hvala vam!

Tamara Milaš:

Hvala gospodinu Rastoderu.

Sa nama je danas i gospođa Marija Maja Čatović, potpredsjednica Odbora za evropske integracije i članica Predsjedništva Demokratske partije socijalista (DPS). Gdje su pitanja suočavanja s prošlošću na vašoj agendi, i koliko su ona važna u procesu evropskih integracija, gospođo Čatović?

Marija Maja Čatović:

Zahvaljujem se organizatoru što ste me pozvali danas ovdje. Želim sve da pozdravim i kao zamjenik predsjednika Odbora za evropske integracije.

Zaista moram da kažem Odbor za evropske integracije itekako će biti i posvećen je regionalnoj saradnji i, normalno, nastojanju da se, ono što je rekao i gospodin Puhovski i gospodin Rastoder, otkriju i kazne, na pravi način, ljudi koji su počinili zločine. Ono što samo želim da kažem da još u glavama, pa čak i ovdje kod nas, i mislim na prostorima cijele bivše Jugoslavije, postoji predrasuda da je nacionalnost nešto što treba neko nekoga da mrzi. Ja mislim da nije tako, ljude sam uvijek dijelila samo na dobre i loše, a nacionalnost može da bude samo prednost. Moram da se osvrnem, vezano sa stanovišta odbora: Balkan je oduvijek odisao posebnosti, različitosti koja je relativno vješto uspjevala i da spaja i da razdvaja. Uz sve to, jedna od karakteristika Balkana je geostrateška specifičnost sa posebnim kulturološkim osobenostima.

U cilju izgradnje demokratskih i građanskih društava, zemlje ovog regiona, naročito zemlje Zapadnog Balkana u tranzicionom periodu, karakteriše niz reformskih procesa, među kojima su najznačajnije evropske integracije. Na taj način, otvoren je prostor za formulisanje sveobuhvatnog političkog pristupa kojim Evropska unija nastoji da doprinese, kako političkoj i bezbjednosnoj stabilizaciji ovih zemalja, tako i ekonomskom razvoju i unapređenju regionalne saradnje na ovom prostoru.

Regionalna saradnja je jedan od ključnih elemenata integracijskog procesa, a sama brzina procesa evropskih integracija svakako zavisi i od međusobne saradnje država na Balkanu i njihove spremnosti da pripadaju ujedinjenoj Evropi. Okupljenost oko jedinstvenog, zajedničkog cilja – da se postane članica Evropske unije u kojoj će se za istim stolom pregovarati i odlučivati sa svim državama

članicama, ali i težiti za što značajnijom pozicijom, jedan je od zajedničkih imenilaca pomirenja država u regionu.

Činjenica je da je Crna Gora ocijenjena kao primjer zemlje koja održava dobrosusjedske odnose sa zemljama regiona i promoviše saradnju u cilju regionalne stabilnosti. Vrlo je bitno što pozitivne ocjene dolaze od naših evropskih kolega, koji nas itekako dobro poznaju i pomno prate proces integracija na Zapadnom Balkanu. Jedina smo od zemalja bivše Jugoslavije, koja ima utvrđene neke od susjednih granica i to sa Bosnom i Hercegovinom i Kosovom. Primjer smo multietničkog i multikonfesionalnog sklada, što predstavlja bogatstvo Crne Gore. Pitanjem ratnih zločina bavimo se posvećeno kroz poglavlje 23, koje se odnosi na temeljna prava.

Jedan od važnih koraka u bavljenju ovim pitanjem, svakako je usvajanje Zakona o Specijalnom državnom tužilaštvu, koje je ovlašćeno da se bavi ratnim zločinima, u februaru prošle godine. Znam da je Apelacioni sud u decembru potvrdio presudu Višeg suda u Bijelom Polju kojom je osam lica optuženo za vršenje ratnih zločina u Kaluđerskom Lazu, 1999. godine, oslobođeno optužbi. U slučaju deportacije izbjeglica, Vrhovno državno tužilaštvo je podnijelo zahtjev Vrhovnom sudu za zaštitu zakonitosti, ukazujući na greške u primjeni zakona, a Vrhovni sud je odbacio zahtjev za zaštitu zakonitosti. No, o radu u ovoj oblasti bi svakako trebalo da govore nadležni, ali ja kao poslanica zaista očekujem rezultate tužilaštva u cilju osiguravanja pravde i obeštećenja žrtava ratnih zločina.

O značaju proaktivnog pristupa nadležnih institucija govori i nedavno usvojena Rezolucija Evropskog parlamenta o Crnoj Gori, u kojoj se ističe potreba za ulaganjem napora u cilju zadovoljavanja pravde žrtvama. Iako je, prema podacima iz februara 2015. godine, u Crnoj Gori broj slučajeva nestalih osoba relativno mali (61), od ukupnog koji bilježi preko 10.000 što ne umanjuje neophodnost identifikacije svih nestalih.

Dozvolite mi da se na kraju zahvalim organizatorima na pozivu i izrazim potpunu saglasnost o važnosti pitanja pomirenja. Vjerujem da ćemo ulaganjem zajedničkih napora i mi u Crnoj Gori, ali i zajedno sa susjednim državama uspjeti da premostimo sve izazove, osiguramo dobrosusjedske odnose i eliminišemo svaku mogućnost za urušavanje mira u regionu. Jer mir je najveća vrijednost i osnovni uslov napretka svake države.

Ponavljam, evropske integracije su najefikasniji način za zajedničku saradnju država koje nas okružuju, a ne zaboravimo da je i sama Evropska unija nastala kao projekat, koji je, prije svega, imao za cilj da osigura mir u Evropi. I to je njen najveći uspjeh.

Hvala na pažnji!

Tamara Milaš:

Zahvaljujem se gospođi Čatović.

Rade Bojović, potpresjednik Građanskog pokreta URA je istaknuti pokretač i učesnik mnogobrojnih antiratnih, mirovnih pokreta. Kako vidite stvarni institucionalni doprinos u uspostavljanju tranzicione pravde, ali i političkih struktura u Crnoj Gori, gospodine Bojoviću? Izvolite.

Rade Bojović:

Cijenjeni učesnici debate i organizatori, ja se unaprijed izvinjavam što ću govoriti brzo i što ću možda potrošiti dva, tri minuta više, samo da ne bih izgubio cjelovitost onoga što sam pripremio danas da govorim.

Reći ću nešto oko tri stvari: jedna je oko samog pomirenja, jedna oko regiona i treća oko Crne Gore.

Što se tiče samog pomirenja, ja isto mislim da je u pitanju jedan nakrivljen pojam i manje više iluzoran proces kad je u pitanju bivša Jugoslavije, ali inicijative poput ove su jedna od rijetkih, rekao bih ovako društvenih inicijativa koje još uvijek imaju smisla u postjugoslovenskim društvima, iako nemam iluzija oko dometa i rezultata, nepomirenja nego suočavanja sa prošlošću bivših jugoslovenskih republika i onoga što smo nekad zvali jugoslovenski narodi. Lično mislim da postjugoslovenske države treba da teže normalizaciji i poboljšanju međusobnih odnosa, a postjugoslovenska društva moraju biti koliko-toliko suočena sa prošlošću i to je smisao ove inicijative i nadam se da će se to dešavati makar i minimalistički uz podršku kakvih-takvih međunarodnih struktura koje su zainteresovane za taj proces.

Činjenica je da nema pomirenja bez istine. Ali, isto tako, moramo znati da istinu niko od sukobljenih strana ne želi objeručke prihvatiti niti javno afirmisati. Jer, istina donosi nemir i razobličava krivicu.

S druge strane, pomirenje nije moguće ukoliko su političke, istorijske i obrazovne interpretacije postjugoslovenskih događaja suprotstavljene, konfrontirane ili dijametralno suprotne. Primjera radi, današnja omladina u regionu, koja je rođena nakon devedesetih godina, u znatnoj mjeri i na tragičan način počinje da liči na

mitingaše i šovinističke terenske radnike koji su bili ulična uvertira u nastupajućem bolu i sunovratu. Dalje, jasno je da nema pomirenja bez pravde koja uključuje sudsko procesuiranje zločina i kakvu-takvu satisfakciju za žrtve, ali i stalno otvoreno i očigledno uzaludno pitanje lustracije. Međutim, treba znati da je na Balkanu pravda najčešće zabava za naivne, dok je nepravda konstanta, a nacionalizam, što bi marksisti rekli, „opijum za narod“.

Konačno, treba da znamo da načelna i principijelna rasprava podrazumijeva da ne može biti pomirenja bez odlaska i političke eliminacije aktera zločinačke, ratno-huškačke ili nasilničke postjugoslovenske politike (političke, konfesionalne, intelektualne, medijske vođe i lideri). Toliko o tome, a na šta liči danas region? Koliko šira javnost zna šta se zbivalo, šta se dešavalo na političkom, ekonomskom, moralnom planu. Teško da šira regionalna javnost zna da je raspad Jugoslavije koštao preko 130.000 života, više od 12.000 nestalih, preko 420.000 izbjeglica i raseljenih lica koji još uvijek ne mogu da se vrate svojim kućama, dok je oko 20.000 ljudi u statusu apatrida ili im prijete opasnost da to postanu, pri čemu je najmanje 20.000 žena prošlo kroz pakao seksualnog ratnog nasilja.

Da li šira regionalna javnost zna da su ekonomski gubici raspada Jugoslavije teški preko 400 milijardi dolara, da u Crnoj Gori nijesu niži od šest milijardi dolara, da su bivše jugoslovenske republike danas primjer slabih državnica, kolonizovanih teritorija, protektorata, manje-više beznadežnih političkih zajednica, čiji javni dugovi već prelaze 120 milijardi eura (samo Hrvatska i Srbija imaju javni dug na nivou njihovog godišnjeg društvenog bruto-proizvoda)? Pritom, korupcija i organizovani kriminal su na vrhu njihovih profitabilnih privrednih grana.

Na vlasti u Srbiji su mutirane političke snage koje su devedesetih godina predvodile velikosrpsku zločinačku agresiju. Oba čelna političara Srbije bi se prije dvadesetak godina javno odrekla i ogradila od sebe današnjih. Na vlasti u Hrvatskoj su ofucani i korumpirani nacionalisti koji bi najradije izbjegli bilo kakvo suočavanje hrvatskog društva sa skorom prošlošću, ali bi rado držali tirade o stradanjima tzv. domoljublja od prije 70 godina. U BiH stvari su hibernirane u beskrajnim klero-nacionalističkim krugovima, gotovo beznadežne i dodatno regresivno ojačane jalovim međunarodnim faktorom. Na Kosovu, kao očiglednom protektoratu, takođe imamo vodeće političare koji su opterećeni ratnim kontroverzama i teškim optužbama. Konačno, u Crnoj Gori je na vlasti još uvijek stranka koja je predvodila crnogorski marionetski mamurluk i nacionalni sunovrat tokom devedesetih godina. Sadašnji prvi čovjek te stranke je i onda bio premijer, samo što je tada bio jedan od nosilaca politike unutrašnje mržnje i obračuna sa proevropskim i reformatorskim snagama, ali i pristalica agresivne retorike prema dojučerašnjim bratskim republikama.

Ovakvo političko stanje u svim ex-jugoslavenskim republikama nesumnjivo marginalizuje proces suočavanja sa prošlošću. Tako je Srbija danas zemlja u kojoj je rehabilitovano četništvo, dok su nedavni velikosrpski zločini i odlučujuća uloga Miloševićeve politike u ubijanju Jugoslavije zamagljeni, minorizovani i skrajnuti. Za mnoge, Srebrenica, Vukovar i Sarajevo nijesu simboli genocida, razaranja i ratnih zločina, već neprijatne riječi koje podmeću neprijatelji tzv. srpstva. S druge strane, Hrvatska je država bez snage da se suoči sa svojom odgovornošću u pogledu progona i zločina nad Srbima, pri čemu se sve to kamuflira nespornom činjenicom da je Hrvatska bila žrtva agresije i teritorijalnog rasparčavanja. Dalje, BiH je tragičan primjer produženog konflikta, kvazi-država koja trune u kleronacionalizmu, korupciji i kriminalu, ustavnoj disfunkcionalnosti i nemoći da potisne šovinističku i iredentističku politiku koja Bosnu svodi na propalu državu.

A što se tiče Crne Gore, mi smo dobar primjer bijega od prošlosti ili utilitarističkog i selektivnog suočavanja sa svojom neslavnom ulogom u raspadu SFRJ, kao i opstrukcijom pravde u to malo slučajeva koji se uzaludno još uvijek vode pred malokrvnim pravosuđem. Štrpci, Bukovica, Kaluđerov laz, deportacija građana BiH, Morinj, ne pričaju crnogorskoj većinskoj i lažnoj savjesti. Pritom, dominantna politička klasa u Crnoj Gori je i dalje skup političara i refleksija one politike koja je devedesetih navukla Crnoj Gori „omču oko vrata“, a koju zadugo nećemo moći skinuti. Jedni bi da novija istorija počinje 1997, a drugi su još u mamurluku devedesetih. Jedni su stalno pod optužbom da su bili na pogrešnoj strani prije deset godina, ali se pritom zaboravlja da su svi skupa bili na pogrešnoj strani kada se polagao ključni ispit iz istorije i etike. Dok istovremeno (opozicioni) dio političke klase godinama uzvikuje drugom (vladajućem) dijelu „lopovi, lopovi“, zaboravljajući da blijeđe svi domaći lopovluci pred zločinačkom politikom i zagraničnim pljačkanjima koju su ideološki i bez zadržke podržavali. Danas većinsku političku klasu u Crnoj Gori spaja averzija prema lustraciji, bijeg od svake vrste odgovornosti i držanje ključeva od crnogorske „Pandorine kutije“.

Na kraju, ipak moramo priznati da su balkanski političari posljednjih godina razmjenjivali izvinjenja i međusobna sučešća, ali sve to previše liči na lokalnu demagogiju, pragmatičnu paradu, utilitarnu glumu ili potrebu da se dodvore Briselu i Vašingtonu.

Ko danas u Crnoj Gori želi da se suočava sa posljedicama sramotnog napada na Dubrovnik? Da li možda neko uči u našim školama da je oko 30.000 srpskih i crnogorskih vojnika i pripadnika TO, naoružanih sa oko 100 tenkova, preko 50 oklopnih transportera, oko 120 komada raznih topova, desetinama aviona i nekoliko brodova topovnjača, pod zastavom velikosrpske agresije, jurišalo na Dubrovnik koji je branilo oko 900 slabonaoružanih hrvatskih vojnika i policajaca?

Da li neko pamti da je tadašnja crnogorska vlast gurnula u smrt svojih 165 građana, dok je crnogorsko-srpska vojska istovremeno ubila preko 500 hrvatskih vojnika i civila? Da li neko u Crnoj Gori želi danas čuti razmjere pljačke koju je počinila naša strana? (Iz dubrovačke marine ukradena je 51 jahta, dok ih je 171 potpuno uništeno. Sa aerodroma u Ćilipima odnesena je sva vrijedna tehnika, rentgenski i uređaji kontrole leta, radiofarovi, agregati, vatrogasna vozila, radarski uređaji. Sa konavoske stočne farme mljekare *Gruda* odvedena je sva stoka. U Kuparima je opustošeno svih šest hotela *VU Kupari*, iz kojih je opljačkano sve do golih zidova. U Orašcu je u potpunosti opljačkana i potpuno opremljena hotelski kompleks *Dubrovački vrtovi sunca*.)

A što je sa iskonskim junacima tog nesrećnog vremena ?

Malobrojni u Crnoj Gori su čuli za kontraadmirala Vladimira Barovića. Kao komandant puljskog garnizona sudjelovao je u pregovorima oko povlačenja JNA iz Pule. Tada je ostao upamćen po časnom držanju i izjavi: „Ovdje neće biti razaranja dok sam ja komandant, a ako ipak budem prisiljen narediti razaranja Pule i Istre, mene tada više neće biti“. Dan nakon razrješenja službe komandanta VPS Pula, kontraadmiral Barović je bio imenovan za zamjenika komandanta VPO u Splitu. Odmah nakon toga izvršio je samoubistvo pucnjem u sljepoočnicu. Iza sebe je ostavio oproštajno pismo u kojem je napisao da se odlučio na časnu smrt jer ne želi „sudjelovati u agresiji JNA protiv Hrvatske koja je za njega predstavljala djelo suprotno crnogorskoj časti – jer se Crnogorci ne mogu boriti i uništavati narod koji im nije ništa skrivio“.

Ko se sjeća danas admirala Krsta Đurovića, komandanta južnog pomorskog sektora Boka koji je nastradao pod sumnjivim i nikada rasvijetljenim okolnostima? Iza njega su ostala zabilježena sjećanja svjedoka toga vremena iz kojih se vidi da je bio ogorčen zbog priprema za napad na Hrvatsku i da on nikada neće, ni po cijenu života, učestvovati u takvom ratu.

Nijedna ulica u Crnoj Gori ne nosi njihovo ime, nijedan trg ne nosi njihovo ime, nema njihove biste ili spomenika u Crnoj Gori. To je današnja Crna Gora.

Konačno, ko se danas još sjeća crnogorskog antiratnog pokreta, mirotvornih dezertera, historijskog pokliča: „Danas je junaštvo ne ići u rat“, cetinjske poruke sa skupa ujedinjene suverenističke i antiratne opozicije: „Sa Lovćena vila kliče, oprostite nam Dubrovniče“? Ko se sjeća Liberalnog saveza Crne Gore, Građanskog odbora za mir, Markovićevih reformista i socijaldemokrata, tadašnjeg „Monitora“ i „Naše borbe“, prvih nevladinih organizacija suprotstavljenih ratu i agresiji na

Hrvatsku. Danas od tih političkih i društvenih snaga ostale su samo uspomene, politički restlovi i poneki glas „iz pustinje“. A bez te Crne Gore sadašnja Crna Gora nema na šta da se osloni i nema na šta da se pozove.

Da zaključim, savremena Crna Gora suštinski ne želi da se suoči sa svojom nedavnom prošlošću i realnom ulogom u raspadu SFRJ, kao i dobrovoljnom saučesništvu u zločinačkoj Miloševićевой i velikosrpskoj politici. U našim školskim knjigama o tome gotovo nema ništa, mediji selektivno i politizovano tretiraju postjugoslovenska zbivanja, današnje najpopularnije političke i konfesionalne ličnosti teško bi izdržali i najprostiji lustracioni test, dok bi većinska politička javnost, uz malo dodatnog straha i opijajuće ksenofobije, pojačane propagande i medijskog prepariranja, brzo bila spremna da krene u nove juriše na tzv. ustaše, baliste i domaće separatističke izrode.

Naš put prema normalnom društvu danas je žrtva stranačkih kalkulacija i međupartijskih obračuna, čime se etika i dobrobit civilizovane zajednice pretpostavlja prizemnoj borbi za vlast, privilegijama i beskrajnim domaćim lopovlucima. Demagoški juriši na fotelje ili beskrupulozno čuvanje fotelja ne mogu sebi da priušte bilo kakvo suočavanje sa prošlošću, jer tada bi se i fotelje počele topiti u sudaru sa neoborivim činjenicama i uznemirujućim istinama. Sve u svemu, što se tiče Crne Gore – „naše pleme snom mrtvijem spava“.

Hvala.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem se gospodinu Bojoviću.

Momo Koprivica, potpredsjednik Demokratske Crne Gore, je iz akademske zajednice došao u partijsku, političku sferu. Što cijenite da političari mogu i moraju uraditi da se obezbijedi pravda za žrtve?

Momo Koprivica:

Zahvaljujem organizatoru na pozivu i na organizaciji ovog veoma važnog skupa i pozdravljam sve učesnike. Samo jedna mala napomena, ovaj, nisam predsjednik Demokratske Crne Gore, nego potpredsjednik. Znači, eto, ne zamjeram, na malo je greški.

Ono što je značajno reći, prije nego što odgovorim na ovo vaše pitanje, jeste to da svakako ništa ne bih mogao reći, a da ne ostanem nedorečen s obzirom na značaj

tog pitanja. Nisam siguran da ijedan političar ima lični i politički kapacitet da da prikladan odgovor na ovo složeno pitanje, ali, svakako, težnja ka tome jeste ono što nas obavezuje i jeste ono što je bit dužnosti.

Pomirenje je više moralna, ljudska, nego politička obaveza. Ukoliko shvatimo pomirenje kao političku obavezu i politički zadatak, mada i to može imati neku korisnu društvenu svrhu, ipak bih rekao da bi pomirenje kao politička obaveza i politički zadatak bilo služenje nekim pragmatističkim idejama. Mi danas u regionu, posebno u Crnoj Gori, imajući u vidu određene zločine koji su se desili i koji ne služe na čast našoj zemlji, svakako, nemamo pravo na ravnodušnost kad su u pitanju ljudske patnje i neotkriveni i neobilježeni grobovi, kojih sigurno ima i u Crnoj Gori, i kakvih ima van Crne Gore, u kojima su naši sugrađani, prijatelji itd. Nemamo pravo na malodušnost kad je u pitanju potreba rušenja tvrđava i izgradnja povjerenja i kad je u pitanju imperativ pomirenja u regionu.

Pomenuo sam ovaj pojam tvrđava. Ne mislim na realne fizičke elemente, nego na ono što je jedan naš čuveni književnik sa ovih prostora, odnosno iz Bosne i Hercegovine, zemlje koja je proživjela posebnu patnju i stradanja, podrazumijevao pod tvrđavom kao simbolom ljudske zatvorenosti. Sve ono što odvaja ljude i sve u šta se zatvara čovjek i zajednica prema drugima, pa tako može to i biti nacionalni duh, ali i svakako određene političke misli i ideje što razdvajaju ljude. Ono što bi, ono što je vrlo važno reći jeste da bi, da te raznorazne koncepcije i političke i političke misli i ideje, nažalost, stvaraju šančeve, ne samo među ljudima, nego i među narodima danas u regionu, a da bi preskočili šanac između sebe i drugoga moramo prvo srušiti tu tvrđavu u sebi!

Pomirenje ne smije započeti traženjem krivaca izvan nas samih i moramo početi od sebe. Da vidimo što je naš doprinos u nekom prethodnom periodu u proizvodnji nečeg što ne služi na čast, ali da vidimo šta možemo učiniti na tom planu. Pomirenje mora počivati na težnji ka pravdi, a ne na traženju opravdanja, što je vrlo često bio slučaj.

Ono što bih htio reći jeste da pomirenje može početi riječima, ali ne može na njima ostati. Pomirenje živi od riječi. Ono traži djela, djela od svih i djela u kontinuitetu. Ako se bude baziralo na riječima, i isključivo na riječima, može se ostvariti ono što je bila Andrićeva bojazan iznijeta u jednom njegovom djelu, pismu iz 1920, da ispod dosta riječi lažne građanske učtivosti drijemaju stari nagoni i kainovski planovi. Koja su to djela? Teško je specifikovati do kraja svako djelo koje treba učiniti, ali svakako se može sumirati na potrebu da se rasvijetle sve nepodopštine, koje su iznjedrile devedesete i da se svi zločinci procesuiraju i odmjere jednakim aršinima. Ali, svakako, pred zemljama u regionu i pred narodima stoji potreba

ostvarivanja konkretnih oblika saradnje, privredne, političke, kojima će se rušiti ove tvrđave među ljudima i među narodima, ali da ljudi komuniciraju među sobom. Jedan čuveni filozof prava Long Fuler, govori da je zadatak „savremenog“ prirodnog prava održanje svega onoga što omogućava komunikaciju među ljudima.

Nema suočavanja sa prošlošću dok se politički sudionici rata ne suoče sa pravdom. Ono što je vrlo važno jeste da se utvrde činjenice o zločinima i zločincima. A za dobar sud, kako je govorio jedan naš čuveni književnik Pekić: „Činjenice su lutke bez duše, dok proces ne razmrsi konce koje te lutke pokreću i dok se ne spozna stroj, koji iza kulisa događaja organizuje tu kriminalnu predstavu“. Sve do tada pravda ima posla sa prividom i ne odmjerava ispravnu težinu.

Danas vidimo u regionu da je etnopolitičko preduzetništvo osnovna prepreka pomirenju. Naime, brojne političke elite osmišljavanjem neprijatelja kako bi olakšale svoju političku ekspanziju i svoj politički prodor, i predlaganjem metoda za borbu protiv toga, produbljuju jazove među narodima i dovode do toga da danas imamo mlade ljude, koji su rođeni nakon rata, a izuzetno mrze i pribjegavaju raznoraznim oblicima djelovanja, koji prosto iznenađuju. Zašto se u njima ne pojavljuje neko ko, neka nova generacija ili kako je jedan od učesnika ovog panela govorio negdje ranije, da u njima, da oni imaju potencijal da ostvare pomirenje. Međutim, upravo zbog tog djelovanja političkih elita, nažalost, dobar dio mladih, novih generacija jesu zatrovani. Ne poznaju dovoljno činjenice i shodno tome ne daju neki svoj doprinos uspostavljanju komunikacije između ljudi. Političke elite, u želji da steknu određeni politički profit, nerijetko podižu tenzije i sputavaju državni mehanizam da djeluje u pravcu procesuiranja zločina i otkrivanja i rasvjetljenja svih tih nipodopština, kako sam rekao. Ono što je značajno, ovdje ću podsjetiti na jednu zaista izvanrednu misao i profesora Puhovskog koji je govorio da pomirenje mora doći postepeno, jednom prilikom. Za početak mora podrazumijevati prekid nasilja, nakon toga da smo jedni kraj drugih, ali možda i naposljetku i jedni sa drugima. Još bih dodao i da budemo jedni za druge. Možda djeluje sad previše idealistički, ali citiraću ovog čuvenog književnika, našeg Mešu Selimovića koji je govorio da sve što vrijedi u čovječanstvu stvorio je san o nemogućem. Čovjek ne može da želi ono što jeste, nego ono što može da zamisli, možemo da zamislimo i tu situaciju ne da smo samo jedni kraj drugih i jedni sa drugima, nego i da smo jedni za druge i tome trebamo da težimo.

Hvala vam.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem se gospodinu Koprivici, ali zahvaljujem se i svim našim panelistima i želim da napomenem da je bilo predviđeno i učešće gospođe Snežane Jonice,

potpredsjednice skupštinskog Odbora za odbranu i bezbjednost i visoke zvaničnice Socijalističke narodne partije, ali je ona na žalost, iz zdravstvenih razloga, morala otkazati svoje učešće kasno sinoć. Svakako, vjerujem da će biti prilike da čujemo kroz neke od nastupajućih aktivnosti i druge aktere iz političke sfere. Prije nego što otvorim prostor za debatu, riječ bih dala gospođi Maji Čatović, koja nas, nažalost, mora ranije napustiti, zbog ranije preuzetih obaveza. Gospođu Čatović, evo za kraj samo možete...

Marija Maja Čatović:

Ja da se zahvalim svima, imam dosta sjećanja na dane koji su bili 1991.

Samo hoću da napomenem da, evo tu je i gospođa Ervina Dabižinović, ona pripada „Animi“... „Anima“ je tada, bili smo zajedno kad smo 90-ih godina imali miting u Kotoru, žene, dijelile grančice, masline, bili protiv rata. Moram priznati da tadašnja „Pobjeda“ je to objavila u vrlo jednom malom uglu, a znate da je bilo ljudi tada u Kotoru koji su rekli mi ne želimo grančicu masline, jer mi hoćemo rat. Nažalost je to tako.

Ja moram takođe da priznam da živim u mješovitom braku, to jest nacionalno, nikad nisam imala spora oko toga, ali u tom vremenu sam dobijala i dan-danas čuvam prijeteća pisma, prijeteće karte, samo zato što sam bila druge nacionalnosti. Ali, vjerujte borila sam se sa tim i trudila sam se na svaki način da ljudima ukažem da samo treba da volimo čovjeka kao čovjeka i da gledamo njegovu dobru stranu.

Ipak, mislim da današnja mladost nosi nešto i iz svog doma, onako kako roditelji, ja ne kažem društvo utiče. Vjerujte mnogo dom znači i roditelji, vaspitanje, kako će to ubuduće, taj mladić ili djevojka ubuduće da osjećaju i kako će da se ponašaju. Ja se zahvaljujem i stvarno izvinjavam jer moram ići na jedan drugi sastanak.

Tamara Milaš:

Zahvaljujemo se i mi Vama gospođu Čatović, u potpunosti razumijemo Vaše obaveze. Ja sada otvaram prostor za sve ostale prisutne učesnike na današnjoj debati. Evo, gospodin Omer Šarkić je prvi digao ruku, tako da, gospodine Šarkiću izvolite.

Omer Šarkić:

Dobar dan, ja sam Omer Šarkić, pozdravljam vas sve i prije nego što pođe gospođa Čatović, htio sam da kažem ovu sugestiju.

Ovo je treći skup ove vrste koji se održava. Zanimljivo je da ljudi iz državnih institucija i predstavnici vlasti u ovom slučaju uvijek kažu poslije uvodnog izlaganja: „Mi imamo obaveza, imamo preuzete obaveze“. To najbolje pokazuje kakav je odnos institucija u Crnoj Gori i vlasti kao najodgovornijih prema pitanju o kojima smo večeras govorili. Znači, vi ste prisutni ovdje većina, da li je ovo istina da svaki put predstavnici državnih institucija, tužilaštva, specijalnog tužilaštva, a evo i najodgovornije partije u Crnoj Gori odmah napuštaju sastanak poslije uvodnog izlaganja? Eto, to sam samo htio, a sad ću ostalo.

Marija Maja Čatović:

Mogu li samo da odgovorim kratko?

Tamara Milaš:

Možete, naravno, gospođo Čatović.

Marija Maja Čatović:

Ja zaista mislim da nisam sama ovdje iz institucija državnih, ali moram da priznam da sastanak koji sam zakazala prije ovog poziva, prije nego što je zakazan, je bio sastanak koji nisam mogla da odložim jer sam ga odlagala već dva puta, radi se o ljudima sa kojima treba zaista da se sastanem. U stvari o građanima, moram sad da priznam o građanima, koji imaju svoje probleme sa kojima treba da razgovaram i ne mogu to ponovo da odlažem, a ovaj sam poziv kasnije dobila, prihvatila sam ga barem da budem na kratko sa vama. U svakom slučaju, kad god budem pozvana na vrijeme, ja ću sigurno doći i ostati cijelo vrijeme.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem se gospođi Čatović. Gospodine Šarkiću, izvinjavamo se na prekidu i mi ovdje takođe danas imamo predstavnike i drugih institucija koje u fokusu moraju imati pitanje suočavanja sa prošlošću i pomirenja, tako da na neki način možemo nastaviti ovu debatu, evo Vi ste prvi tražili riječ, izvolite.

Omer Šarkić:

Samo sam htio da upozorim na to. Drugo je ovdje, drugo je ljudi koji su panelisti i nije to sasvim slučajno da se tri puta dešava uzastopno, ali evo da pređem na ostali dio izlaganja. Gospodin Puhovski je rekao u svom uvodnom izlaganju da su u Srbiji na vlasti ljudi iz rata i forsiraju zaborav sa čim sam saglasan, u Hrvatskoj su

na vlasti oni koji nisu učestvovali u ratu, a pozivaju se na zasluge u ratu i u tome sam saglasan, ali najprije me interesuje Crna Gora kao predstavnik REKOM-a iz Crne Gore, kao građanin, da vidimo kakva je situacija u Crnoj Gori, a po meni je ovdje najspecifičnija situacija. Jedino u Crnoj Gori vlast nikad nije promijenjena, u Crnoj Gori je na vlasti ista garnitura koja je zagovarala rat, učestovala u ratu i ratnim zločinima. To mi svi malo stariji ovdje znamo, oni su iz tih ratova izašli, pored još veće političke moći, i sa finansijskom moći i to se dešava, dolazi do apsurdna. U jednom momentu u koaliciju sa tom ratnom, ratnozločinačkom partijom na vlasti iz 90-ih ulazi antiratna partija, i ona postaje alibi tim njenim činjenjem iz rata. Umrtvljuje njihovu odgovornost i što je još zanimljivije, antiratna partija se javno zalaže protiv donošenja zakona o lustraciji. To je stvarno apsurdno, da se antiratna partija zalaže protiv zakona o lustraciji. Onda u Crnoj Gori dolazi još do jednog apsurdna. Sa tom vlašću u koaliciju upadaju i manjinske stranke, koje su najviše na području Crne Gore platili cijene te ratne politike iz 90-ih. Onda dolazi do anuliranja tih ratnih zločina, do anuliranja političke odgovornosti, do zaborava i protura nam se to što nam se protura. Danas neke podatke koje je gospodin Bojović naveo, ja mislim da to ne zna ni 10% građana u Crnoj Gori. Da ne bih previše dužio, jer ima ovdje i drugih ljudi koji će govoriti, ja se plašim da ovakva situacija u Crnoj Gori i u regionu, da to lako može biti osnov nekih budućih ratova, budućih sukoba, netrpeljivosti. Da zaključim, bez političke, ali i krivične odgovornosti i saopštavanja istine o dešavanjima iz 90-ih godina, svako pomirenje je na nesigurnim, za mene i na lažnim osnovama.

Tamara Milaš:

Zahvaljujemo se gospodinu Šarkiću, gospođa Radović iz tužilaštva, izvolite, gospođa Radović.

Stojanka Radović:

Hvala. Zahvaljujem se na pozivu i prisustvo ovom skupu mi je pružilo neke informacije koje će poslužiti u daljem radu državno-tužilačke organizacije.

Naime, ja dolazim iz Specijalnog državnog tužilaštva, koje je po novim zakonskim rješenjima definisano kao organ koji je isključivo nadležan za krivično gonjenje krivičnih djela, ratnih zločina. Odnosno, ta nadležnost tužilaštva je definisana od njegovog osnivanja, ali u najnovijim zakonskim rješenjima reforma je u oblasti ratnih zločina izvršena tako što je nadležnost za gonjenje ratnih zločina centralizovana, data je u nadležnost novoosnovanom Specijalnom državnom tužilaštvu koje je počelo sa radom jula 2015.

Pažljivo sam pratila izlaganja uvaženih govornika i dozvolite mi da naš, odnosno rad tužilaštva, neke konstatacije i zaključke iz izlaganja uvaženih govornika se kose sa nekim strateškim, da tako kažem, odnosno zakonskim obavezama i funkcijom državnog tužilaštva.

Naime, Specijalno državno tužilaštvo je, kao što sam prethodno rekla, nadležno za krivično gonjenje ratnih zločina. Ratni zločini ne zastarijevaju, a u našoj dosadašnjoj praksi bilo je u novijoj praksi četiri procesuirana slučaja, o kojima je govorio gospodin Rastoder i ishod tih postupaka u javnosti je različito komentarisano. U cilju obaveze da se istraže svi ratni zločini, odnosno da se i preispitaju ti stari slučajevi, da se vidi da li zaista ishod tih postupaka odgovara istini ili ne, Vrhovno državno tužilaštvo je pristupilo iznalaženju metoda da se ti stari predmeti, odnosno procesuirani slučajevi, preispitaju i da se istraže svi ratni zločini koji su se desili na prostoru bivše Jugoslavije tokom posljednjeg rata. U tu svrhu donijeta je Strategija za istraživanje ratnih zločina i detaljno su razmotreni koraci koje u implementaciji te strategije državno tužilaštvo treba da preduzme. Strategija je donijeta maja 2015, i za njenu realizaciju zaduženo je novoosnovano Specijalno državno tužilaštvo. Strategija predviđa, odnosno nalaže da se istraže svi ratni zločini sa prostora bivše Jugoslavije u kojima su crnogorski državljani učestvovali bilo kao ratni zločinci, bilo kao žrtve tih događaja. U tu svrhu metodi istraživanja tih, pored, naravno, zakonom definisanih metoda i dokaznih radnji koje je tužilaštvo dužno da preduzme, planirano je da se ostvari saradnja sa nevladinim sektorom, civilnim sektorom, posebno humanitarnim organizacijama koje su se bavile istraživanjima ratnih zločina ili se još uvijek bave. Kroz ovo izlaganje zapazila sam da REKOM ima u planu da osnuje regionalnu komisiju za istraživanje ratnih zločina sa zadatkom da se istraže svi ti slučajevi, bilo na strani žrtava, bilo na strani počinitelaca tih zločina. Mogu slobodno reći da se radujem osnivanju te komisije i njenim zadacima koje je pred njom postavila ova REKOM organizacija i da će rad te komisije i rezultati do kojih oni dođu, uz, naravno, angažovanje tužilaštva, doprinijeti da se taj cilj postigne, jer je cilj svima isti – i nosiocima državne funkcije i građanima, bar takav mi imamo pristup u tužilaštvu. Dakle, u implementaciji te strategije pošlo se od toga da se prvi koraci preduzmu istraživanjem i prikupljanjem dokumentacije koju posjeduju NVO i civilni sektor, istraživanje novinske arhive i tako dalje, da bi se svi ti događaji prvo registrovali, a potom i istražili da li je u njima bilo crnogorskih državljana, bilo kao aktera tih zločina, bilo kao žrtava. Dalje je planirano strategijom da se ostvari neposredna saradnja sa nadležnim državnim organima koji se bave istraživanjem ratnih zločina iz država bivše Jugoslavije, Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine. Naravno i neposredna saradnja sa Haškim tribunalom da bi se i iz tih državnim organa, odnosno njihovih predmeta na kojima rade, prikupili podaci o tome da li oni u

svojim redovnim aktivnostima, nadležnim aktivnostima imaju podatke o učešću crnogorskih državljana u ovom dvostrukom smislu, bilo kao zločinaca, bilo kao žrtava. Već na tom planu preduzete aktivnosti dale su rezultate, imamo već dva predmeta formirana i ostvarena saradnja sa državnim tužilaštvom, tužiteljstvom Bosne i Hercegovine je, da kažem, neke podatke dostavila, koji mogu biti od koristi za otkrivanje tih slučajeva, odnosno procesuiranje, izvođenje pred lice pravde aktera i tih ratnih zločina. Ova strategija je rađena uz punu podršku, ekspertsku podršku, pa i nametanje rokova da se ona donese i da se po njoj postupa, dakle, uz punu podršku Evropske komisije. Tako da praksa tužilaštva demantuje stav gospodina Žarka da se Evropska unija, što se tiče ove oblasti, bazira na zaboravu. Takođe se i ovom našom praksom demantuje i iskaz gospodina Rifata da političari, odnosno, Vaša poruka da zločin treba zaboraviti, iz svega ovoga što ste imali i što ste istraživali.

Znači, državni organi su, neću reći osnovani, nego ta nadležnost za ovu sferu je centralizovana, kadrovski ojačana, ekspertski takođe ojačana i dato im je, odnosno pristupilo se realizaciji tih, ostvarenju, tih zadataka koji su postavljeni od strane nadležnih državnih organa u ovoj sferi. Dakle, uz punu podršku, i ekspertsku i svaku drugu, od strane Evropske komisije i, dakle, uz punu podršku zakonodavne vlasti. S obzirom da su nam donijeti zakoni vezani za tu oblast, da se povodom slučajeva koje smo imali tokom 90-ih i koje smo procesuirali u našoj praksi, postavilo pitanje komandne odgovornosti i adekvatno nekim nedostacima koji su se kroz naše zakonodavstvo, radeći na tim slučajevima registrovali, je bio osnov da se to zakonodavstvo unaprijedi bez obzira što mi imamo i ustavno definisanu obavezu da su međunarodni propisi ako se odnose, ako se radi o nekim stvarima koje nisu regulisane domaćim zakonodavstvom primjenjuju i imaju primat nad primjenom domaćeg zakonodavstva, ukoliko domaće zakonodavstvo neke odnose reguliše drugačije.

Toliko i hvala.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem se gospođi Radović i zahvaljujem se na podršci za uspostavljanje ovakvog regionalnog mehanizma za uspostavljanje tranzicije pravde, tačnije komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i teškim kršenjima ljudskih prava. Ja bih sada samo kratko dala mogućnost obraćanja gospodinu Šukoviću, našem ombudsmanu, zaštitniku ljudskih prava i sloboda i nakon toga bih riječ dala panelistima. Gospodine Bakoviću, izvolite.

Šučko Baković:

Poštovani panelisti, poštovane dame i gospodo učesnici današnje debate, ja se najtoplije zahvaljujem organizatoru za organizovanje ove debate, na ovu temu i na pozivu i prilici da danas govorim o ovoj izuzetno značajnoj temi sa aspekta Zaštitnika ljudskih prava i sloboda u ovoj zemlji.

Ja sam duboko uvjeren da neću reći gotovo ništa novo i da nije lako govoriti poslije uvodnih izlaganja panelista koji su gotovo sve rekli, ali zaista moram reći i ne bi bilo nimalo dobro da se na ovom skupu ne čuje glas ombudsmana Crne Gore. Jako je dobro što su danas govorili političari i što smo čuli njihove stavove kako oni vide proces pomirenja u okruženju. Nažalost, ovaj proces se ne može završiti uspješno bez njih. Njihova uloga je velika i to su i neki panelisti rekli, ali njihova uloga je, nažalost, bila još veća u otpočinjanju onog zla u bivšoj nam zajedničkoj državi SFRJ, koje se poslije pretvorilo u krvoproliće, u rat, u proganjanja i u ubijanja.

Naši političari su opet tu i dobro je što čujemo ove tonove od političara, ali ja sam duboko uvjeren da političari ne mogu razriješiti ove probleme i da je na institucijama sistema da ove probleme razriješe, na institucijama sistema je da se učinoci privedu pravdi. Bez utvrđivanja činjenica, bez suočavanja sa prošlošću, bez utvrđivanja istine nema govora o pomirenju, a imamo li toga dovoljno u Crnoj Gori? Ja bih se usudio da kažem, volje izgleda da ima barem deklarativno, ali ne mislim da je dovoljno priznati da su se desili zločini. To jeste potrebno i to jeste poželjno. Institucije sistema moraju dalje odraditi svoj posao, moraju se utvrditi prava, moraju se utvrditi činjenice i moraju se svi ovi slučajevi dubinski razjasniti do kraja i učinoci se moraju privedi pravdi, ne samo radi žrtava, nego i radi mladih, radi današnjih generacija Crne Gore, radi budućih generacija i radi budućnosti. Ako tako ne učinimo, vjerujte da ništa nismo učinili. Izgleda da nismo iz istorije naučili ili nismo dovoljno naučili.

Zaborav je opasan protivnik.

Samo ću kratko podsjetiti na dva slučaja u malo daljoj prošlosti na prostorima Crne Gore. Jedan se dogodio u vrijeme mira u kraljevini Jugoslaviji u Šakovićima, u Vraneškoj dolini, a drugi zločin se dogodio u selu Velika, ispod Čakora. I nad jednim i nad drugim zločinom, nakon što su se dogodili nadvio se veo ćutanja, veo zaborava. Skoro sedamdeset godina za slučaj u Šakovićima gotovo niko nije govorio. O tome su izbjegavale da govore žrtve i počinoci. I slučaj, u selu Velika koji se dogodio za vrijeme Drugog svjetskog rata, jedan strašni zločin, nakon oslobođenja i stvaranja nove države, socijalističke Jugoslavije prepušten je

zaboravu. Nikada do kraja nije ispitan, nije procesuiran. To su primjeri koji nam govore i koji nas podsjećaju, ako institucije sistema, ako država ne završi svoj posao onako kako mora učiniti po vazećim propisima, hajde da se pozivamo na međunarodne dokumente, pođimo od Ustava na ono što smo se obavezali.

Dakle, Crna Gore jeste u ovom smislu specifična. Dobro je što nas je rat zaobišao. Ali, nije dobro, vrlo je loše, što su se dogodili zločini, ali jesmo li mi sve učinili da te zločine rasvijetlimo? Ja mislim da nijesmo i to govorim do danas.

Statistički podaci, kao neumoljivi, nam govore da tu nemamo ozbiljnih rezultata, gotovo da ih nemamo. Ohrabruju tonovi koje je iznijela uvažena kolegunica, državna tužiteljka, ali to nije dovoljno. Vidjećemo kako će se stvari odvijati.

Što se tiče kompenzacije štete, Crna Gora je u tom segmentu zaista učinila puno i ja mislim da je u odnosu na sve druge države iz okruženja, bivše nasljednice republika SFRJ, najviše učinila. Gotovo da su sve žrtve, njihove porodice i ostali, da im je dosuđena kompenzacija. Jeste, postupci su malo duže trajali, ali imamo kompenzacije. Tu je Crna Gora pokazala veliku volju, dakle, priznali smo zločin kroz kompenzacije. Na jednoj strani znači imamo priznanje da je zločin, imamo institucionalno priznanje, jer sudovi dosuđujući i kroz poravnjanja, organi vlasti su priznali da su se dogodili zločini, a imamo li tu presude, imamo li osude za te zločine i individualno, jer zločine čine pojedinci i ne čine ih u ime nijednog naroda i nijedne nacije. Za sada nemamo zadovoljavajući broj osuda i to je nešto što treba da zabrinjava. Mi u instituciji ombudsmana smatramo da su to loši rezultati i mi to pratimo sa posebnom pažnjom, teški zločini, teška kršenja ljudskih prava su nešto što opominje i što još uvijek lebdi na prostorima Crne Gore. Mi se sa tim moramo suočiti radi nas samih, pa tek onda radi pomirenja u okruženju. Ja sam uvjeren da će nadležne institucije učiniti više da se ovi slučajevi izvedu do kraja, da se učinoci izvedu pred lice pravde i da budu osuđeni.

Malo prije rekoh, političari nisu dovoljno, institucije treba da završe svoj posao, a u tome nije manja uloga institucija, za institucije kulture, za vjerske organizacije i za obrazovne organizacije. Da li ove institucije i organizacije čine dovoljno? Ja ne mislim da čine dovoljno i one moraju da čine više, naročito obrazovne institucije. Djeca u Crnoj Gori su budućnost Crne Gore, moraju znati što se dogodilo u Crnoj Gori, to treba da znaju, saznaju u obrazovnom sistemu, a ne da su prepuštena da ona sama dolaze do nekih saznanja, nego da dođu na krajnje kvalifikovan, nepristrasan i na pošten način prikazan slijed događaja koji, nažalost, nije mimoišao Crnu Goru. Eto, ja se zahvaljujem, ako sam prekoračio, izvinite.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem se gospodinu Bakoviću. Činjenica je da postoji nekažnjivost ratnih zločina i da se međunarodni konventi vrlo malo poštuju, ali takođe i naše zakonodavstvo se ne poštuje u onoj mjeri u kojoj bi bilo neophodno i to nije nešto što ukazuju samo predstavnici civilnog sektora i NVO, već i nešto što je poentirano u svim važnim međunarodnim izvještajima. Ja sada dajem riječ gospodinu Rastoderu, kao dio odgovora na izlaganje dosadašnjih učesnika.

Rifat Rastoder:

Više bih rekao par razmjena mišljenja oko nekih pitanja.

Gospodin Šarkić je pomenuo tu koaliciju iz 1998. godine. Koalicija iz 1998. je formirana na platformi cjelokupne antirante ondašnje opozicije. Dakle, na toj platformi je formirana i nema veze sa ovim, može imati samo u pozitivnom smislu, naprotiv tada je napravljen taj istorijski otklon od ratne politike, od Beograda, odnosno od tog centra ratnog u Beogradu i tako dalje. I započeta je jedna druga stranica istorije Crne Gore, da ne detaljišem više. Dakle, ne radi se o alibiju, nego o vrlo značajnom trenutku i činu koji se dogodio tada u Crnoj Gori.

Što se tiče odnosa prema ovim stvarima, naprotiv moguće upravo i zahvaljujući takvoj koaliciji, ta pitanja su ostala u žiži sve vrijeme aktuelna i koliko se moglo radilo se na njima, nažalost, evo kao što i ja svjedočim, zapravo i pisanom riječju i ovako usmenom riječju, vrlo malo ili ne u mjeri u kojoj to mora da se uradi. Drugo, ko je bio protiv zakona o lustraciji. Da, mi smo bili za svoj predlog utvrđivanja istine prije svega, jer nema ni lustracije bez istine. Ne možete napraviti lustraciju nikakvu, ako ne napravite, ne utvrdite približno relevantnu istinu o tim događajima, na osnovu te istine onda naravno, lako je procesuirati krivičnu odgovornost i političku odgovornost, odnosno pokrenuti proces lustracije. Bez toga se možemo samo baviti političkim nadgornjavanjima, zbog toga zaista SDP je tada zagovarao kao i sada utvrđivanje, prije svega istine o svim tim događajima na osnovu kojih bi poslije mogli ući u ove druge procese.

Gospođa Radović je govorila o tim sudskim procesima, ja zaista nijesam ulazio u detalje, ali znam da je i tada tužilaštvo bilo angažovano, da je bilo u jednoj veoma neugodnoj poziciji u kojoj se došlo u spor sa sudstvom oko tumačenja, oko pojedinih odredaba međunarodnog prava koje je vrlo diskutabilno s obzirom da je takva primjena kakvu je tužilaštvo i smatralo da treba vršena u drugim državama, u našem zakonodavstvu, nažalost, to nijesu prihvatili i došlo je do tih, ja bih rekao sramnih oslobađajućih presuda, zbog nekih formalnih stvari u gotovo svim značajnijim slučajevima iz ove oblasti. I to nije dobro, došlo je do apsurdna, koji je pomenuo i gospodin Baković, da svi mi plaćamo i plaćali smo štete, odštete, zapravo čak i za nekakve krađe krava, a da ne govorimo za druge tragedije, zločine

itd. A ni krivi ni dužni, jer nijesmo učestvovali u tome, a nikako da se utvrdi nijedna jedina krivična odgovornost za one koji su to činili, koji su gonili te krave i taktike, i tako dalje i tako dalje.

Konačno, moguće da se nijesmo razumjeli, ova poruka oko toga treba prošlost zaboraviti, ja sam citirao premijera sa jedne od januarskih sjednica Skupštine, koji je, nažalost, ustvrdio da u Crnoj Gori nije vođen nijedan politički proces i da ne zna da je iko odgovarao zbog političkog stava. Čitava jedna politička struktura i gotovo svaki drugi ili treći stanovnik sjevera Crne Gore je upravo zbog tog političkog stava ili prebijen, ili zatvaran, ili suđen. Onda je još ponovio da prošlost treba zaboraviti, a u tome svi mi koji smo savremenici tog perioda i koji nešto pratimo, ja sam samo citirao tu poruku i pitao kolege parlamentarce da li i oni sada tako misle ili zašto su spremni da podrže naš predlog da formiramo konačno taj dokumentaciono-istraživački centar koji bi prikupio sve to što imamo, složio negdje i omogućio adekvatno stručnu, objektivnu analizu svega toga, pa i na kraju sudskim organima da na osnovu toga vide da li je moguće sada neke procese ponovo otvoriti, s obzirom da za otvaranje novih procesa, to bolje znaju gospoda, moraju novi dokazi, ili novi slučajevi itd, a to baš nije jednostavno. Eto, toliko. Hvala vam.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem gospodinu Rastoderu, sada riječ dajem gospodinu Žarku Puhovskom. Gospodine Puhovski, izvolite.

Žarko Puhovski:

Dvije bih stvari htio reći.

Prva se odnosi na jednu rečenicu iz izlaganja gospodina ombudsmana koja je glasila: „Nitko nije ubijao u ime nacije“. Obrnuto je istina, ljudi su ubijali u ime nacije, neki se vade na to, neki su to zaista vjerovali da ubijaju u ime nacije i jedini način da im se to oduzme jeste da ih ta nacija osudi. Ako ih ta nacija ne osudi, oni su dobili naknadno pravo da ubijaju u ime nacije. Nema puno spora o tomu, postoje dokumenti, postoje pokliči, postoje parole, postoje video snimke koje jasno pokazuju da se ubijalo u ime nacije i tada se to nije moglo zaustaviti, ali se danas, ako ta nacija te ljude osudi, to može učiniti.

Kratka povjesna paralela: otprilike podjednaki broj Židova je u Drugom svjetskom ratu ubijen na području današnje Hrvatske i današnje Srbije, ali u Srbiji su ubijani u ime Njemačke, a u Hrvatskoj su ubijani u ime Hrvatske i to je ostavilo veoma teške

posljedice po Hrvatsku. Na simboličkom nivou. Jer, Jasenovac je bio hrvatski logor, a logori u Srbiji su bili njemački logori. To je ono čime se po mojem sudu danas treba baviti i to je ono u čemu je pravosuđe neuspješno, ne zbog samog pravosuđa samo, nego zato što, rekao sam nema društvenog efekta i ljudi ne prihvaćaju moralnu osudu koja bi slijedila iz onih rijetkih odluka pravosuđa.

Drugo je vezano za ono što je govorila gospođa Radović. Tu se radi o nesporazumu. Ja sam govorio o tomu da je Evropska unija formirana na pretpostavci zaborava prošlosti, pa i ratnih zločina i ona tako funkcionira. Gospođa Radović je pobrkala domaće zadaće koji oni danas dobijaju sa politikom Evropske unije, to je nešto drugo. Pristupni proces je sustav domaćih zadaća i svi političari i političarke lažu u Hrvatskoj, Sloveniji, danas u Crnoj Gori kad tvrde da oni pregovaraju, ništa ne pregovaraju, oni idu u Brisel i daju izvještaj o tomu kako su napravili domaće zadaće, ako ovi nisu zadovoljni pošalju ih kući da pišu opet. To su tzv. pristupni pregovori, sve drugo je laž. U tim pristupnim pregovorima Komisija izmišlja prepreke da bi otežala ulaz, ali to nema nikakve veze sa politikom EU prema ratnim zločinima. Argument jedan, Srbija nije dobila nikakve posebno otegotne elemente u pristupnim pregovorima vezano za ratne zločine u odnosu na bilo koji drugi dio Evrope, a imala je ipak nešto drugo da kažemo putera na glavi. Argument drugi kad se uđe u EU, to mogu reći iz hrvatskog iskustva, potpuno prestaje bilo kakva priča o ratnim zločinima kao problemu. Slovenija je morala ići na Europski sud za ljudska prava, koji nije organ EU nego Vijeća Evrope, da bi riješila pitanje izbrisanih jer EU nikakvih interesa za to nije imala, niti će imati. To su realne činjenice.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem se gospodinu Puhovskom, gospođa Radović ima komentar, u redu. Izvolite, gospođo Radović.

Stojanka Radović:

Rekli ste , vi kao predsjedavajući, da je činjenica, u Crnoj Gori je činjenica nekažnjivosti ratnih zločina, i sa takvom činjenicom, odnosno vašom konstatacijom uopšte se ne slažem, o tome govore i zvanični podaci nadležnih državnih organa, konkretno tužilaštva.

Uvaženi gospodin Rastoder je nabrojao devet slučajeva, ako sam dobro zapamtila, do detalja i precizno navodeći slučajeve imenom okrivljenih i žrtava. Svi ti slučajevi, ili mahom svi, su imali sudski epilog. Da ne ponavljam, to ste dobro rekli da slučaj ubistva porodice tročlane porodice Klapuh, to je jedan slučaj, kao ratni

zločin imao je pravosnažnu osuđujuću presudu pred pravosudnim organima Crne Gore. Slučaj Štrpci, isto tako pred pravosudnim organima Crne Gore, osuđen je jedan počinitelj za učešće, u tim zločinima kao počinitelj krivičnog djela ratnih zločina. Zatim, od novijih slučajeva, procesuiran je slučaj Morinj, završen je pravosnažnom osuđujućom presudom koju su donijeli pravosudni organi Crne Gore. Znači, tu imamo pravosnažnu osuđujuću presudu za ratne zločine. U najnovijim slučajevima Kaluđerski laz, Deportacija, Bukovica rekli ste kakav je ishod pred organima Crne Gore, međutim i te odluke su bile predmet ocjene stručne i laičke javnosti. No bez obzira na sve, a polazeći od obaveze da se svi ratni zločini, odnosno posvećenosti da se istina utvrdi u ratnim događajima, tužilaštvo je na fonu tog načela donijelo tu strategiju i po njoj aktivno radi. Ta strategija, to sam propustila u prvom izlaganju ukazati, podrazumijeva detaljno preispitivanje sva ta tri slučaja - Kaluđerski laz, Bukovica i Deportacija, a u cilju da se prvo utvrde propusti, radi eventualnog snošenja odgovornosti aktera, učesnika u tom procesu, bilo na strani tužilaštva, bilo na strani suda, radi, dakle, snošenja odgovornosti za takve radnje. Drugo, da se utvrdi da li eventualno u tim ratnim događajima, pored ovih lica koja su pravosnažno oslobođena, ima učesnika kao okrivljenih lica i od strane onih koji nisu obuhvaćeni tim procesom i u tom slučaju to nije prepreka da se slučaj procesuiru u odnosu na novootkrivena lica i radi otkrivanja, odnosno prikupljanja novih dokaza koji bi ovaj slučaj ponovo aktivirali u odnosu na lica koja su pravosnažno oslobođena. Dakle, potpuna i puna posvećenost da se utvrdi istina i da se ti slučajevi ponovo preispitaju, u smislu, dakle, da zaključim, snošenja odgovornosti od strane počinitelja ratnih zločina i snošenja odgovornosti od strane onih koji su rješavali na tim slučajeva u profesionalom smislu. Toliko i hvala.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem se gospođi Radović, gospođa Daliborka Uljarević ima komentar, nakon toga koleginica iz Akcije za ljudska prava.

Daliborka Uljarević:

Samo kratak komentar... Prvo, zahvaljujem se gospođi Radović, došla je ispred Glavnogspecijalnog tužilaštva i što je uzela riječ u ovoj diskusiji. Nije čest slučaj da uopšte predstavnici tužilaštva učestvuju u raspravama civilnog društva, a još je manje čest slučaj da uzmu riječ u debatama, ne samo da formalno presjede tom dijelu. Ja vam se stvarno zahvaljujem.

U prilog ovome što je rekla koleginica, što ste reagovali oko nekažnjivosti zločina. Pomenuli ste, znači, da postoji praktično jedan jedini slučaj ratnog zločina u kojem

su osuđeni crnogorski državljani. Ne govorim namjerno ova dva u kojem su osuđeni državljani drugih država iz regiona, jer je nama bitno i tu se vraćamo onom što je govorio prof. Puhovski, da se prije sveg suočimo sa zločincima koji nose naše državljanstvo i koji su vezani za nas kao državu da bi dalje poslali poruku. Vi znate da su u tom slučaju osuđena četvorica bivših rezervista JNA i da je to najniži praktično nivo odgovornosti koji je bio tamo. Da li je slučaj Morinj za vas zatvoren i da li ste ikada u okviru istražnih radnji pokušavali da uspostavite, da prosto koncipirate slučaj tako da se utvrdi i komandni lanac, jer to nisu bili ljudi koji su mogli ono za što su osuđeni da sprovode bez znanja svojih nadređenih, a još više bez znanja i viših komandnih instanci?

Stojanka Radović:

Ja sam prethodno rekla da je taj slučaj u fazi preispitivanja od strane nadležnog Državnog tužilaštva, iako je pravosnažno okončan. Znači, slučaj se preispituje u smislu prikupljanja dokaza da li se u taj slučaj može, odnosno u zonu odgovornosti za taj slučaj, uvesti još neko ko je, ako se utvrdi da je bio sudionik tog slučaja, tako da dokle se došlo i do kojih podataka, za sada obzirom na tu fazu, ne mogu da saopštim podatke. Ako dozvoljavate, pitanje bi bilo za gospodina Žarka, prva rečenica kojom je počeo izlaganje vezano za predmetnu temu jeste da u poslijeratnom periodu suživot i polaganje računa je formula za pomirenje. Da li Vi smatrate da to može da dovede i do pomirenja?

Tamara Milaš:

Gospodine Puhovski.

Žarko Puhovski:

Već je kolega Koprivica naveo ono što sam jedanput rekao: suočavanje s prošlošću dovodi do uznemirenja, ne do pomirenja. I to je ono što je vrijednost tog.

Pomirenje se pojavljuje u narednoj generaciji. Jedna generacija mora proći kroz sukobe nakon ratnih sukoba. Vi ne možete reći „fuj fuj fuj, pustimo sve što je bilo, idemo dalje“, to je onda ono izbjegavanje slučaja. Suočavanje znači da moram reći da je npr. njen otac ili moj brat bio ratni zločinac i to onda barem kod mene i kod njega izaziva uznemirenje, da ne kažem sve ostalo.

Dakle, suočavanje izaziva uznemirenje, izaziva sukobe familijarne, plemenske u lokalnim zajednicama, političke i tako dalje... A, kad nekog političara za to optužite, naravno da će čitava njegova stranka biti s tim u vezi prozvana i da ćete imati novu razinu uznemirenja. To uznemirenje je nužno i to je ono što smo mi u civilnom društvu radili, mi smo bili, ovaj izraz uvijek koristim na engleskom, *pain*

in the ass, da bismo ih natjerali da neke stvari ne zaborave, koliko smo uspjeli, to je drugo pitanje.

Dakle, radi se o tomu da imamo prvo normalizaciju – živjeti jedni kraj drugih bez sukoba, bez nastavljanja sukoba, više nema ubijanja, to je ono što se kaže nakon rata, ali ne možete reći ljudima, kao loši popovi, prestanite mrziti.

To ne ide po komandi, to ostaje, to je problem koji ljudi imaju i s tim treba izaći na kraj, djelomično tako da im se da za pravo u institucijama, djelomično tako da se ispravlja atmosfera u društvu.

Dakle, za mene je ključna riječ sada sramoćenje, sramotiti ljude, javno sramotiti ljude koji su činili... Mene više zločinci čak toliko ni ne zanimaju, koliko me zanimaju oni koji su ih podržavali, ima onih kojim se bave, gospođa Radović i drugi, da ih proganjaju, to je njihov posao. Mene kao građanina zanima da se sramoti jedna politika koja je do toga dovodila. Gospođa će ustanoviti ko je bio tamo tog i tog datuma, izvukao pištolj i ne znam šta napravio itd. To je jako važno, ali to nije moj posao. Moj posao je sramotiti, to što je sad Daliborka govorila: a) komandni lanac, zapovjedni lanac, b) politiku koja je taj lanac omogućila, koja dijelom ostaje u igri, tako da opet kažem: „Da, bilo je kod nas ratnih zločina, ali znate, gledajte što su oni radili“ ili imamo drugi problem, sad je već formalno pravne naravi, gospodin ombudsman je rekao: „Nas je, srećom rat zaobišao“. Kako onda sudite za ratne zločine? Dakle, mi imamo enormnih poteškoća. Recimo, ubio sam nekog Crnogorca 5. maja 1990. godine u zatvoru, u Zagrebu. Nije bilo rata. Nije ratni zločin. 5. novembra 1990. može biti ratni zločin. Kad je završen rat, je l' da računamo u Hrvatskoj, kad na Kosovu, kad u Makedoniji? Dakle, stvari su enormno formalno komplicirane kad govorimo o ratnim zločinima, jer rat nigdje nije proglašavan, doslovce nigdje osim u Makedoniji u kratkom razdoblju gdje je toga bilo najmanje, sve drugo je bilo potpuno nevezano za formalne kategorije, i jako je teško danas razlikovati uopšte što su bili ratni zločini. Mi naprosto intuitivno znamo da kad su došli vojnici pred Dubrovnik i tamo, recimo, nekoga civila ubili, da je to ratni zločin, jer su oni kao vojska došli pred Dubrovnik, ali to su bili rezervisti koji su službeno govoreći štitili granicu, rata nije bilo i zato je problem sa ratnim zločinima ako hoćete na razini jurisprudencije veoma ozbiljan. Jer mi smo imali tradiciju u kojoj se znalo kad je proglašen rat, kad je proglašen završetak rata, nakon završetka rata nema ratnih zločina, osim nad ratnim zarobljenicima i to je bilo posve jednostavno, sad se stvar potpuno raspršila, imamo ogromne poteškoće već u određivanju toga, u određivanju koje su bile zaraćene strane. Imamo sad jedan slučaj u malom mjestu Dvor na Uni u kojem je ubijeno devet ljudi, koji su bili u instituciji kao retardirani, jednostavno da kažem. U 9 sati, u 12 sati je kroz taj gradić prošlo pet vrsta vojske i svaka veli da su oni drugi. Tri

koliko-toliko legalne, dvije paravojske i sad vi ustanovljujete ko je koga ubio, jer to nije, nemate tu Njemca, Engleza, pa se zna u Drugom svjetskom ratu. Dakle, imamo strašnih poteškoća s time koje se koriste da se izvrda pravda i zato se meni čini u ovom trenutku najvažnije je sramoćenje politike. A sve drugo će obaviti ili neće obaviti druge institucije.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem se gospodinu Puhovskom, kolegicama Mirjana iz Akcije za ljudska prava, izvolite...

Mirjana Radović:

Hvala i dobar dan svima. Ja sam Mirjana Radović i dolazim iz Akcije za ljudska prava, članice Koalicije za REKOM, koja je sticajem okolnosti doprinijela pisanju statuta. Hvala na pozivu, hvala na prilici danas da govorim o ovoj temi.

Kao neko ko dolazi iz organizacije koja se bavila analizom suđenja za ratne zločine, nema nikakve sumnje da je većina optuženih za ratne zločine nezakonito oslobođena i to nije samo naš nalaz, kao što je Tamara na početku diskusije rekla, to je nalaz kojem se priklonila i Evropska unija, koja je u svojim izvještajima to i citirala, što se tiče obeštećenja civilnih žrtava rata. Morala bih da pojasnim, nije tačno da su sve žrtve rata obeštećene, primjera radi nijesu obeštećene žrtve zločina u Murini, nijesu obeštećene sve žrtve u Kaluđerskom laz, kao što nijesu obeštećene žrtve zločina koji se dogodio u Bukovici. Imala bih jedno pitanje za Vas, ja se izvinjavam ako ste na početku rekli, ja sam propustila da čujem, dokle se stiglo sa postupkom uspostavljanja REKOM-a uopšte? Prema posljednjim informacijama sa kojima raspolažemo, statut su prihvatili u jednom trenutku svi predsjednici. U međuvremenu je došlo do smjene nekih predsjednika, odnosno promjene i nijesam sigurna da više imamo informacije šta se kasnije desilo. I konačno, na kraju da se zahvalim gospodinu Bojoviću, što je u svom izlaganju ukazao na svijetli primjer oficira Barovića. To je zaista jedan primjer koji zaslužuje da se nađe u udžbenicima istorije, kao razumno i časno postupanje u tim bezumnim vremenima i kao primjer da je i tada, a nadamo se i danas, bilo ljudi koji su razumno postupali.

Hvala.

Tamara Milaš:

Evo, gospodin Baković samo kratko.

Šučko Baković:

Zahvaljujem se profesoru Puhovskom na intervenciji. I ovo moje javljanje upravo ima za cilj da neke stvari malo bolje pojasnim, vjerovatno nisam bio dovoljno jasan.

Kada sam govorio o ratnim događanjima i moja konstatacija da je Crnu Goru zaobišao rat, mislio sam na rat u klasičnom smislu, na postojanja ratujućih strana, a sama činjenica da su se dogodili zločini o kojima sam i ja govorio, govori o tome da je i Crna Gora bila involvirana u ratu i da su se dogodili zločini. To je jedno pojašnjenje.

Drugo pojašnjenje vezano za onaj moj stav, odnosno tvrdnju da se zločini ne vrše u ime nacija, ja sam u tom smislu mislio, opet sam mislio da zločini koji su se dogodili u Crnoj Gori, nisam mislio na zločine koji su se dogodili na prostorima Balkana, na širim prostorima. Ja mislim da je to nesporno i da to ne može niko dovesti u pitanje, mislio sam na specifičnosti u Crnoj Gori, na ono što se dogodilo. I u Crnoj Gori je bilo zločina, koji su bili etnički motivisani, ja to ne sporim i to ne može niko sporiti, ali sam uvjeren da svi oni zločinci koji su te zločine počinili, ne mogu se pozivati da su to učinili u ime određene nacije, a da toga ne bi bilo da nacija ili narod jedan ne bi bio smatran kolektivno odgovornim, jer kolektivne odgovornosti nema i ne treba da bude, oni trebaju biti privedeni pravdi. To je moje objašnjenje.

Što se tiče dosuđenih naknada štete, ja sam rekao da je Crna Gora u tom smislu najdalje otišla u odnosu na druge zemlje i da je prema mojim saznanjima većina obeštećena, to je istina, da li se u ovim pojedinačnim, vjerovatno je tako kako je koleginica rekla. Ja ne sporim, ali prema mojim saznanjima i to je nešto što treba reći, treba pošteno reći da je Crna Gora kroz slučajeve koji su završeni kroz sudske pravosnažne postupke građansko-pravne, kroz poravnanja koja su nakon toga ili u toku postupaka slijedila, pokazala zaista dobru volju i prosto je priznala da su se zločini dogodili. E sada nemamo onaj drugi, onaj drugi važni korak, a to je... Nijesu procesuirani oni koji su zločine činili, jer oni moraju biti procesuirani jer niko od nas, ni mi, ni oni koji su bili protiv rata, koji su javno propagirali ili govorili i oni koji su ćutali, ne mislim da su dali mandat ovim ljudima da tako postupaju i niko im nije mogao dati taj mandat i zato oni moraju biti izvedeni pred lice pravde i moraju biti osuđeni.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem gospodinu Bakoviću. Što se tiče konkretnog pitanja gospođe Mirjane iz Akcije za ljudska prava, dakle, bilo je zaista političke volje tokom prethodnih godina za uspostavljanje REKOM-a, ali ja bih konkretno dala mogućnost gospodinu Puhovskom kao javnom zagovaraču da vam jasnije odgovori na to pitanje, a nakon toga pozvala bih sve ostale paneliste da, ukoliko imaju potrebu da se u konačnici obrate svim prisutnima, to i urade, kako bismo već polako zaključili današnju debatu jer se, eto, kraj već približava.

Žarko Puhovski:

Sasvim kratko, najprije bih dopustio jednu profesorsku napomenu.

Gospodin ombudsman je opet rekao jednu stvar neprecizno, nije istina da nema kolektivne odgovornosti, ima. Karl Aspers je 1949. napisao odličnu knjigu o odgovornosti u kojoj se govori postoji kolektivna odgovornost, nema kolektivne krivice, to je velika razlika i on uvodi četiri nivoa kolektivne odgovornosti. Nezamislivo je da Hrvati i Hrvatice nisu odgovorni za Jasenovac, ali nisu krivi, uz izuzetak onog broja ljudi tada, dakle molim, odgovornost je moralna kategorija i tu treba stvari malo šire gledati.

Što se tiče REKOM-a, imali smo prije godinu i nekoliko mjeseci odličnu situaciju, svi su predsjednici i predsjednice postjugoslovenskih država bili prihvatili da daju svoje eksperte koji su komentirali predlog statuta, dali svoje predloge za promjenu statuta i s tim promjenama su svi predsjednici bili prihvatili taj statut jer smo ustanovili da preko parlamenata ili skupština bi to predugo trajalo. U međuvremenu čovjek koji je bio inicijator toga, gospodin Josipović je izgubio izbore, imamo predsjednicu koja nije zainteresirana za suradnju sa REKOM-om. U ovom trenutku i opet smo u poziciji da počnemo ispočetka, najkraće da to kažem o ovoj situaciji koju danas imamo i u ovom trenutku vam ništa drugo ne mogu reći sem da se vraćamo na tri stupnja nižu poziciju, to ćemo opet raditi u nadi da ćemo nešto napraviti u narednim mjesecima, valjda ne godinama.

Hvala lijepo.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem gospodinu Puhovskom, da li još neko od panelista ima potrebu da se sada obrati? Aha, Vi želite? Pa samo kratko. U redu, s obzirom da već polako završavamo.

Nikola Camaj:

E, ovako, ja sam Nikola Camaj, iz Demokratskog saveza u Crnoj Gori, pa i da kažem jedna mala opaska ili primjedba organizatoru, mislim da su na panelu morali biti predstavnici manjinskih partija, partija manjinskih naroda u Crnoj Gori, pa i da njih slušamo, da njih čujemo kako oni doživljavaju ovu priču.

Vrlo ću kratko. Ovdje nisam došao da bih ja nešto rekao, više sam došao da čujem, da slušam i zaista sam imao što slušati i milo mi je što sam danas ovdje, jer pored toga što čujem dosta novih stvari, ustvrdio sam i neke svoje stavove, pogotovo kad je u pitanju kolektivna odgovornost. Personalna odgovornost je stvar sudova i oni to moraju istjerati do kraja, međutim, gdje je odnos naroda samog u čije se ime ipak desio zločin? Svi mi znamo, mi živimo ovdje u sredini u kojoj bi recimo jedan nas bratstvenik nešto uradio, svi bi se nekako postidjeli, ne bismo baš lako izašli kafu da popijemo, a znamo da je neki član tamo našeg, 'ajde klana, da tako kažem, nešto učinio, mislim da je to tako i sa narodima. Mi moramo nešto učiti ipak iz prošlosti, dosta je zločina prošlo nekažnjeno, vjekovima, i mi te ljude ne možemo kazniti nema ih više, ali mogu kolektivna odgovornost, znači prihvatanje neke odgovornosti za to što je neko učinio u njegovo ime uvijek je na vrijeme. Zato očekujem da ipak neko stane, vrlo je teško očekivati od struktura koje su na vlasti, koji su... mi možemo to gledati ovako ili onako, biti u koaliciji sa njima ili ne, ali stvar je u tome da strukture koje su danas na vlasti, oni su bili huškači rata, a rata ne bi bilo da nije bilo huškača. Odgovaraju 150 ljudi je bilo na Dubrovnik, odgovaraju ljudi koji su učinili zločine, a gdje su oni koji su ih na to natjerali i bez sramoćenja tih koji su ih tamo poslali napretka nema u ovoj priči.

Hvala.

Tamara Milaš:

Zahvaljujem se gospodinu Camaju i ja sam sigurna da će biti i predstavnika manjinskih partija tokom narednih aktivnosti, s obzirom da ovo nije posljednja debata. Ovo je samo jedna u nizu od petnaest debata koje će se organizovati kako u Podgorici, tako i u drugim zemljama u regionu, koji upravo u fokus treba da stave teme pomirenja i suočavanja sa prošlošću. Ja bih vam se svima zahvalila što ste bili sa nama. Gospodine Bakoviću, Vi imate još?

Šučko Baković:

Samo jednu sekundu. Opet se zahvaljujem profesoru Puhovskom, ali ja sam govorio o krivičnoj odgovornosti, o individualnoj krivičnoj odgovornosti i s tim u vezi sam rekao nema kolektivne odgovornosti, misleći na krivičnu odgovornost, jer se pojam odgovornosti u krivičnom pravu izjednačava sa pojmom krivice i ne bih volio da odem sa ovog skupa da ovo ne raspravimo i još jednom se zahvaljujem profesoru, jer se mogao takav utisak steći.

Tamara Milaš:

Hvala Bakoviću, hvala svim učesnicima i posebno hvala panelistima, i vidimo se već negdje od jeseni. Prijatno.